

ŠTIRI ORLOVSKE ZAPONKE VISOKEGA SREDNJEGA VEKA*

Metoda Kemperl, Stahovica

Ob študiju okroglih emajliranih zaponk iz srednjega veka sem ugotovila, da se te teme z umetnostnozgodovinskega vidika pri nas ni lotil še nihče, medtem ko jih arheologi obravnavajo le v sklopu drugega arheološkega gradiva. K pisanju tega članka so me spodbudili močno različni pogledi naših arheologov v primerjavi z ugotovitvami nemških, avstrijskih in švicarskih arheologov, predvsem pa pisanje v razstavnem katalogu *Das Reich der Salier*, Speyer 1992. Gre za opozorila na nekatere primerjave, ki bi jih tukaj rada nakazala s formalno in ikonografsko analizo.

Izhodišče za članek so štiri zaponke, ki jih na kratko zaznamujejo naslednji podatki:

1. *Okrasna zaponka* (risba 1)

Kranj, župnijska cerkev, grob 237/1964

2. polovica 10. - začetek 11. stoletja

premer: 3,6 cm; debelina 0,2 cm

Gorenjski muzej Kranj, inv. št. K-237

Risba 1: Zaponka iz Kranja, 2. polovica 10. - začetek 11. stoletja, Kranj, Gorenjski muzej

Risba 2: Zaponka iz Ptuja, 2. polovica 10. - začetek 11. stoletja, Ptuj, Pokrajinski muzej

* Podlaga za članek je bila seminarska naloga, katere mentorica je bila dr. Nataša Golob, ki se ji iskreno zahvaljujem za trud in potrpežljivost, hkrati pa bi se rada zahvalila tudi mag. Ireni Sivec, dr. Timoteju Knificu, dr. Andreju Pleterskemu in asist. Ireni Mirnik-Prezelj.

Okrogla bronasta zaponka je vlita iz enega kosa. Na osrednjem, rahlo dvignjenem delu je upodobljen orel z razprostrtimi krili, obdan z modrim emajlom in po površini okrašen s kratkimi vrezi. Kolobar okrog osrednjega polja je razdeljen na osem segmentov, v katerih so pasovi iz modrozelenega emajla. Stanjša rob je okrašen s kratkimi vzporednimi vtisi.

2. Okrasna zaponka (risba 2)

Ptuj, ptujski grad, grob 100

2. polovica 10. - začetek 11. stoletja

premer: 3,8 cm; debelina: 0,15 cm

Pokrajinski muzej Ptuj, inv. št. S 289

Okrogla bronasta zaponka je vlita iz enega kosa. Ob robu teče plitev in zrnat niz (posnetek granulacije), enako je obrobljeno tudi osrednje polje, na katerem je upodobljen orel z razprostrtimi krili, na površini okrašen s kratkimi vrezi in obdan z zelenim emajlom. Kolobar okrog osrednjega polja je razdeljen v osem segmentov, zapoljenih s pasovi iz zelenega emajla.

Zaponko so našli v ženskem grobu poleg bronaste tordirane ovratnice, treh belobrdskih uhanov, bronastega emajliranega uhana in devetih bronastih obsenčnih obročkov.

Risba 3: Zaponka iz "Hasenburga", 2. polovica 10. - začetek 11. stoletja, Bern, Archäologischer Dienst des Kantons Bern

Risba 4: Zaponka iz Slovenjega Gradca, 2. polovica 10. - začetek 11. stoletja, Graz, Landesmuseum Joanneum

3. Okrasna zaponka (risba 4)

Stari trg pri Slovenjem Gradcu. Gradivo ni objavljeno po grobnih celotah.

2. polovica 10. - začetek 11. stoletja

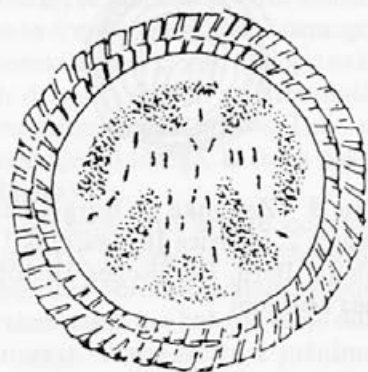
premer: 3,7 cm; debelina: 0,2 cm

Landesmuseum Joanneum Graz, inv.št. 11188

Okrogla bronasta zaponka je vlita iz enega kosa. Ob robu potekata plitev žleb in zrnat niz (posnetek granulacije), enako je obrobljeno tudi osrednje polje z orlom razprostrtih kril, po površini okrašenim s kratkimi vrezi in obdanim z

zelenim emajlom. Kolobar okrog osrednjega polja je razdeljen v osem segmentov, ki jih zapolnjujejo pasovi iz zelenega emajla.

Poleg so bili najdeni tudi trije obsenčniki, bronast luničast uhan in belobrdski lit bronast uhan z grozdastim priveskom.¹

Risba 5: Zaponka iz Judendorfa, 2. polovica 10. - začetek 11. stoletja, Graz, Landesmuseum Joanneum

Risba 6: Zaponka iz Žal pri Zasipu, 2. polovica 10. - začetek 11. stoletja

4. Okrasna zaponka (risba 6)

Žale pri Zasipu, grob 36

2. polovica 10. - začetek 11. stoletja

premer: 2,75 cm

Okrogla zaponka iz bronu in steklene paste je bila najdena v ženskem grobu na levi ključnici. Na osrednjem delu je upodobljen orel z razprtimi krili in glavo, ki gleda v svojo desno stran, in na površini je okrašen z vrezji. Ptico obdajajo jamice, ki so bile zapolnjene s stekleno pasto. Ohranili so se drobci v modri in svetlo modri barvi. Dvignjeni osrednji del obkrožata dva žlebova, ki sta spojena s prečnimi vrezji. Rob zaponke je valovit.²

Te štiri zaponke lahko zaradi motiva orla uvrstimo v skupino orlovskih zaponk skupaj z zaponkami iz Judendorfa, Krungla, Burg Oberwangna, "Hasenburga", Mainza in Trierja. (risbe 3, 5, 7, 8, 9, 10) Žal za nobeno od teh zaponk ne moremo reči, kje, v kateri delavnici in kdaj točno je nastala. Viri o tem molčijo, kalupi niso bili najdeni. Josip Korošec piše o naših

¹ Paola Korošec: *Zgodnesrednjeveška arheološka slika Karantanskih Slovanov*, Dela 1. razreda SAZU, 22, 1979, pp. 90-96; Vinko Šribar, Vida Stare: *Karantansko-ketlaški kulturni krog*, Narodni muzej, Ljubljana 1974 (od tod citirano Šribar, Stare: *Karantansko-ketlaški kulturni krog*), p.12 [r.k]; Timotej Knific, Milan Sagadin: *Pismo brez pisave*, Narodni muzej, Ljubljana 1991 (od tod citirano *Pismo brez pisave*), pp. 84, 89, 90 [r.k.].

² Timotej Knific, Andrej Pleterski, *Staroslovanski grobišči v Spodnjih Gorjah in Zasipu*, AV, 44, 1993, pp. 246-247, tabela 8, grob 36.

Risba 7: Zaponka iz Krungla, 2. polovica 10. - začetek 11. stoletja, Graz, Landesmuseum Joanneum

Risba 8: Zaponka iz Burg-Oberwangna, 2. polovica 10. - začetek 11. stoletja, Bern, Bernisches Historisches Museum

Risba 9: Zaponka iz Mainza, 2. polovica 10. - začetek 11. stoletja, Mainz, Landesmuseum

Risba 10: Zaponka iz Trierja, 2. polovica 10. - začetek 11. stoletja, zasebna last

zaponkah s podobo orla (iz Kranja, Ptuja in Starega trga pri Slovenjem Gradcu), da imajo neposreden vzor v Renski pokrajini, od koder so bile uvožene na vzhodno alpsko področje ali pa, da so bili uvoženi posamezni vzorci in so jih nato domače delavnice v ketlaški kulturi izdelovale naprej.³ Jože Kastelic ugotavlja za podobo panterja, ki je v ketlaškem prostoru zelo pogost na luničastih uhanih in tudi na okroglih zaponkah, da je ta motiv v karolinškem prostoru zelo razširjen, saj je bila umetnost stilno zelo enotna na vsem obširnem območju karolinške države. Domneva, da gre pri zaponkah s podobo orla in podobo drevesa življenja za uvoz iz zahodnih središč ali pa so avtorji priseljenci od tam. Po njegovem lahko v orlovski zaponki iz Kranja vidimo motiv, ki kasneje preraste v mestni grb Kranja.⁴ V katalogu *Karantansko-ketlaško kulturni krog*⁵ Vinko Šribar in Vida Stare za zaponke z

³ Josip Korošec: *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*, Ljubljana 1952, p. 328.

⁴ Jože Kastelic, *Staroslovanski Kranj, 900 let Kranja, Spominski zbornik*, Kranj 1960, pp. 48, 49.

⁵ Šribar, Stare: *Karantansko-ketlaški kulturni krog*, pp. 10-14.

upodobitvijo orla dopuščata možnost, da gre za izdelke domače delavnice. V katalogu Salijske umetnosti⁶ je za zaponke s podobo orla malce nepremišljeno in prenagljeno rečeno, da so vse nastale v Mainzu, ker so eno našli tam.

Da bi si laže predstavljali, kaj pomenijo te orlovske zaponke za tisti čas in prostor, se moramo поблиže seznaniti z izdelavo zaponk. Jasnejšo sliko o izvoru teh in drugih zaponk nam onemogoča pomanjkanje arheoloških najdb v osrednji otonski državi, kjer so pokop z nakitom opustili in se je ohranil samo na obrobjih države. Vseeno pa arheološko gradivo kaže razlike in povezave med posamičnimi deli države. Tako se na primer nakit s severa in zahoda zelo razlikuje od tistega, ki so ga našli na jugu in jugovzhodu države (južneje od Mainza).⁷

Na severu so ženske ponavadi nosile plašč ali ogrinjalo z eno veliko zaponko, prstane in ogrlico, v jugovzhodnih predelih pa luničaste uhane, obsenčne obročke, prstane, zaponke pa le redko. Za severne dele je značilen srebrn nakit, kar kaže na večjo odličnost nosilcev, v južnih delih pa prevladuje bronast. V nasprotju z južnimi deli gre na severu zlasti za abstraktno ornamentiko⁸, kar izpričuje višjo duhovno raven nosilcev, ki ne potrebujejo več zoomorfni predstav za razumevanje krščanskega nauka, močnejša pa je tudi germanska tradicija fantastičnih prepletov. V jugovzhodnih delih, posebej na jugovzhodu Alp je število najdb veliko večje, saj so tam še v 10. in 11. stoletju rajne pokopavali z vsemi pridatki. Najiminenitnejši del so prav zaponke, med katerimi prevladujejo velike bronaste z jamičastim emajlom, ki vse nosijo krščanski simbol. Zelo pogoste so zaponke s križem⁹ in različnimi zoomorfnimi podobami. Poleg orla so najbolj pogosti: vodnjak življenja (*Fons vitae*), Jagnje Božje (*Agnus Dei*), drevo življenja (*Arbor vitae*) in Danijel v levnjaku.¹⁰

Zaponke, značilne za severne dele, najdemo tudi v južnih regijah in obratno.¹¹ Tako se na primer zaponke tipa *frauenhofen* (z motivom križa),¹² katerih najdbe so skoncentrirane na jugovzhodnem delu Alp - v ketlaški kulturi, pojavijo tudi na severu, čeprav je za nakit tega tipa značilna večja prefinjenost z natančnimi linijami.¹³ Če primerjamo zaponki iz Wustung Gardelhausna in Italije (natančnejše najdišče ni znano),¹⁴ ugotavljamo enako zasnovu pri oblikovanju roba z upodobitvijo živalskih mask, sorodne pa so si

⁶ *Das Reich der Salier*, Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz, Speyer 1992 (od tod citirano *Das Reich der Salier*), p. 120.

⁷ *Das Reich der Salier*, pp. 108, 109.

⁸ *Das Reich der Salier*, p. 110.

⁹ Jochen Giesler, Zu einer Gruppe Mittelalterlicher Emailscheibenfibeln, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 6, Köln 1978 (od tod citirano Giesler, Zu einer Gruppe), pp. 57-72.

¹⁰ *Pismo brez pisave*, pp. 44, 45.

¹¹ *Das Reich der Salier*, p. 109.

¹² Giesler, Zu einer Gruppe, pp. 57-72.

¹³ *Das Reich der Salier*, pp. 109, 114-116, repr. 1A 16, 17, 20, 21, 23.

¹⁴ *Das Reich der Salier*, p. 115, repr. 1A 20, p. 125, repr. 1B 27.

tudi zaponke iz Peraua, Wiesbadna, Pavie in Mainza.¹⁵ Kljub veliki oddaljenosti krajev in raznolikosti njihovih okolij najdemo pri vseh zelo podobno obliko leva ali panterja in smemo domnevati, da gre za isto predlogo. To na primer kaže primerjava zaponk iz Brunna in Georgenberga¹⁶, ki imata obe živali oblikovani z naprej iztegnjeno glavo (pes ali lev) ter cikcakasto graviran gladek rob, pri čemer ne more biti dvoma o isti predlogi ali delavnici. Tema primeroma lahko pridružimo še zaponki iz Mengša in Bohinjske Srednje vasi, ki imata le drugače oblikovan rob.

Ob teh zaponkah se nam ponuja primerjava s kamnitimi igralnimi ploščicami, najdenimi pri Gammertingnu. Vse so okrogle, v premer merijo približno 2,8 cm, imajo zelo ozek rob, v medaljonu pa je izklesana podoba živali. Na eni ploščici je upodobljen pes (?) z odprtim gobcem in dvignjenim repom, zato sklepamo, da so po delavnicah krožile predloge, ki so jih uporabljali mojstri različnih strok.¹⁷ V isto skupino lahko uvrstimo tudi zaponke iz Wiesbadna, Karlburga in Wormsa,¹⁸ kjer gre za zelo podobno oblikovanje živali z nazaj obrnjeno glavo (jagnje) in različno oblikovane robove, ki so najbrž nastale v eni delavnici, nemara v Wormsu. Zlahka sta primerljivi tudi zaponka iz Batuj in zaponka iz Hilterfingen-Hünibacha,¹⁹ kjer gre za enotno oblikovanje Jagnjeta Božjega in za zelo preprost rob.

Tudi v južnih delih se pojavljajo zaponke, značilne za severne dele, npr. zaponka z Bleda-Žal s podobo cesarja, ki jo lahko primerjamo z zaponkami iz "zakladnice Klein-Roscharden",²⁰ ter zaponka s podobo dveh svetnikov z blejskega gradu, ki ji moramo iskati vzporednice na kovančnih podobah. Zaponka iz Basla pa je izdelana tako natančno in podrobno, da je zagotovo nastala na severu cesarstva.²¹ Neverjetna podobnost (najbrž gre za isto delavnico) se kaže med zaponkami iz Sitten Siona in zaponko iz Žirovnice.²² Na osrednjem medaljonu je upodobljen lev z nazaj obrnjeno glavo, ki ga obrobja emajl. Površina je okrašena z vrezi, rob pa je razdeljen v obliki križa

¹⁵ Šribar, Stare: *Karantansko-ketlaški kulturni krog*, tabela N 6; *Das Reich der Salier*, p. 120, repr. 1B 11, 1B 16; Herbert Mitscha-Märheim, Einige frühmittelalterliche Schmuckstücke mit Tierdarstellungen, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, XC, 1960 (od tod citirano Mitscha-Märheim, Einige frühmittelalterliche Schmuckstücke), p. 31, repr. 1.

¹⁶ *Das Reich der Salier*, p. 121, repr. 1B 13; Mitscha-Märheim, Einige frühmittelalterliche Schmuckstücke, p. 31, repr. 4.

¹⁷ Šribar, Stare: *Karantansko-ketlaški kulturni krog*, tabela N 15, 16; *Das Reich der Salier*, p. 63, repr. 6, 4.

¹⁸ *Das Reich der Salier*, p. 121, repr. 1B 12, 1B 17; Šribar, Stare: *Karantansko-ketlaški kulturni krog*, tabela N 5.

¹⁹ Karl Zimmermann, Eine mittelalterliche Emailscheibenfibel vom ehemaligen Bächigut in Hilterfingen - Hünibach BE, *Archäologie der Schweiz* I, 12, 1989 (od tod citirano Zimmermann, Eine mittelalterliche Emailscheibenfibel), pp. 25-28.

²⁰ Šribar, Stare: *Karantansko-ketlaški kulturni krog*, tabela P 5; *Das Reich der Salier*, p. 111, repr. 1A 10.

²¹ Šribar, Stare: *Karantansko-ketlaški kulturni krog*, tabela P 7; *Das Reich der Salier*, p. 118, repr. 1B 2.

²² *Das Reich der Salier*, p. 124, repr. 1B 24.

in okrašen s štirimi emajliranimi, v osi postavljenimi polpalmetami. Oblikovanje križnega roba lahko primerjamo z zaponko iz Komjatije²³ ali s še kakšno drugo. Podoba leva pa je identična podobi na eni od igralnih figuric iz Baden-Württemberga iz 11. stoletja, le da je obrnjena zrcalno, medtem ko sta postavitev v okrogel prostor in oblikovanje oči in nosu popolnoma enaka. To kaže na isto delavnico ali še verjetneje na isto predlogo, saj so bile posamične delavnice verjetno specializirane glede na uporabo vrste materiala (kovina, kamen).²⁴ Prav tako lahko motiv kentavra na blejski zaponki primerjamo z eno od igralnih ploščic za igro "tabula", najdeno v Gloucestru, ki ima isti motiv,²⁵ pri čemer lahko ponovno ugotavljamo predloge (vzorčne knjige), ki so potovale iz delavnice v delavnico. Tudi za zaponko s podobo Jagnjeta Božjega z blejskega gradu ne moremo reči, da je nastala v južnih regijah, sploh pa ne v okviru ketlaške kulture, saj je preveč fino izdelana. Biserni rob je enak tistim na zaponkah s severa,²⁶ plastičnost figure pa kaže na precej poznejši nastanek zaponke (12. stoletje).

Enako sklepamo tudi za skupino zaponk s podobo orla, v katero spadajo tudi naše zaponke iz Kranja, Ptuja, Slovenjega Gradca in Žal pri Zasipu, ki jih povezuje skoraj enotno oblikovanje na osrednjem medaljonu upodobljenega heraldičnega orla z razprostrtimi krili, obrnjenega v svojo desno, razen na zaponki iz Krungla, kjer je obrnjen v levo, na zaponki iz Kranja pa se ne vidi dobro zaradi slabega odlitka. Podoba je nakazana z zelo skopimi atributi, le toliko, da je razpoznavna. Glava v izrazitem profilu je rahlo iztegnjena navzgor in na eni strani zašiljena, kar nakazuje kljun, nato se brez cezure nadaljuje ozek trup, ki se končuje z razcepljenim repom, iz zgornjega dela trupa pa raste par odprtih kril, ki se spušča vzporedno s trupom in je na koncih obrnjen rahlo navzven. Obrisna linija gladko poteka od enega konca krila prek vratu in glave na desno stran in se zaključi na koncu drugega krila. Površina bronaste orla je dokaj ravna in nima izboklin, ki bi figuro približevale realnejši podobi, le majhne senčne vdolbinice na trupu in krilih (in ena na glavi, ki najbrž ponazarja oko) površino rahlo razgibajo. Najlepše in najbolj simetrične so podobe na zaponkah iz Slovenjega Gradca, "Hasenburga" in Judendorfa, orel na zaponki iz Žal pa je oblikovan drugače: trup je širši, krila bolj razširjena in površina je okrašena z vrezi, ki izraziteje razgibavajo površino kot vdolbinice. Na zaponkah iz Krungla, Mainza in Trierja pa je orel upodobljen na vložnem emajlu. Ohranjeni so samo drobcji emajla v jamicah, zato ne moremo ocenjevati estetske vrednosti. Linije so ostrejšje, obrisi niso zaobljeni, ampak se lomijo na zgornjem delu kril, pri vratu, na konici kljuna, pri čemer se linija zalomi ob vsaki spremembi smeri. Iz tega lahko sklepamo, da so tudi bronasti odlitki brez vložnega emajla služili za kalupe. Poleg negativne podobe orla to do-

²³ *Das Reich der Salier*, p. 125, repr. 1B 26.

²⁴ *Das Reich der Salier*, p. 64, repr. 11-14.

²⁵ Šribar, Stare: *Karantansko-ketlaški kulturni krog*, tabela P 6; *Das Reich der Salier*, p. 61.

²⁶ Šribar, Stare: *Karantansko-ketlaški kulturni krog*, tabela N 4; *Das Reich der Salier*, p. 112, repr. 1A 6, 7, 9, 10.

kazuje tudi dvojni biserni red, ki je na zaponki iz Mainza odtisnjen v pozitivu, na zaponki iz Burg Oberwangna pa v negativu. Zaponke se med seboj tako razlikujejo, da ne moremo govoriti o istem kalupu. Kar jih poznamo, so vsaka zase unikat, po podobi orla ali po oblikovanju roba pa bi jih lahko uvrstili v ožje skupine, ki bi se utegnile navezovati na isto delavnico. Zaponke iz Kranja, Slovenjega Gradca in "Hasenburga" povezuje zelo podobno oblikovanje orla in roba: bronastega orla obroblja moder, zelen ali moder in bel emajl; osrednji medaljon je nato obkrožen z bisernim robom; kolobar okrog osrednjega polja je razdeljen na osem pravokotnih metop, v katere je vložen modrozelen ali zelen in bel emajl, stanjššan rob pa je okrašen z drobnimi vzporednimi vtisi. Premer teh zaponk je od 3,6 do 3,8 cm. Orel je podobno oblikovan tudi na zaponkah iz Judendorfa in Burg Oberwangna, le da ima zaponka iz Judendorfa preprostejši rob, okrašen samo z dvema vrstama kratkih vzporednih vtisov, kar jo postavlja v bližino zaponke iz Žal, ki ima samo en tak rob in valovit stanjššan rob, medtem ko je podoba orla malce drugačna. Zaponka iz Burg Oberwangna se zaradi dvojnega bisernega niza povezuje z zaponko iz Mainza, ta pa zaradi podobe orla z zaponko iz Krungla. Zaponka iz Trierja je z ostrim cikcakastim robom glede tega osamljen primer. Tudi te zaponke je mogoče primerjati z igralnimi figuricami, le da ima na njih orel glavo iztegnjeno navzgor, ker ne gre za heraldično upodobitev.²⁷

Risba 11: Kamnita igralna figurica iz Burg Baldensteina, 11. stoletje, Worms, Museum der Stadt

Risba 12: Ostrogotski novc za 40 enot (hrbet)

Od orlovskih zaponk je šest najdenih na področju, kjer so živeli Slovani, dve v okolici Berna v Švici, dve pa v Porenju, Mainzu in Trierju. Našli so jih v krajih, ki so bila pomembnejša središča, zato so jih po vsej verjetnosti nosile ženske iz plemiških družin.²⁸ Razširjenost orlovskih in drugih zaponk (npr.

²⁷ *Das Reich der Salier*, p. 63, repr. 6, 4.

²⁸ Emilie Clauss, *Die Tragsitte von Bügelfibeln - Eine Untersuchung zur Frauentracht in Frühen Mittelalter*, *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz*, II, 34, 1987, p. 537.

tistih s podobo leva-panterja in Jagnjeta Božjega)²⁹ kaže, da te zaponke niso posebnost ali izrazit znak ketlaške kulture, ampak so proizvod nekega širšega okusa. Izdelovali so jih v delavnicah v Mainzu in v južnih krajih, saj delavnice v Mainzu niso mogle zalagati celotnega cesarstva in so bile delavnice lahko tudi na področju ketlaške kulture. Primerjave nam kažejo, da so enaki tipi zaponk razširjeni od severnih do južnih delov cesarstva, le da posamezni tipi v določenih delih prevladujejo. Vlite bronaste emajlirane okrogle zaponke so bile v drugi polovici 10. in začetku 11. stoletja v modi in so jih množično izdelovali in trgovali z njimi po vsem cesarstvu, seveda s pomočjo vzorčnih knjig, ki jih niso uporabljali samo zlatarji, ampak so bile splošnejši model, kar nam kažejo kamnite figurice za igranje "tabule" ali kakšne druge igre.

Upodobitve orlov na zaponkah visokega srednjega veka so ikonografsko in oblikovno prevzele izhodišče v rimski umetnosti. Tam je orel simbol moči in zmage Jupitra in se pojavlja zlasti na reliefih konzulov in na zastavah.³⁰ Predstavlja Jupitra in cesarja samega, njegovo neomajno in nepremagljivo moč in opozarja na uničenje vsakega upiranja sili, ki prihaja od bogov. Krščanstvo je orla povežalo s Kristusom - novim Jupitrom.³¹ Identifikacija Kristusa s Soncem in s tem z orlom je postala sestavni del patristične in kasnejše teološke literature.³² Vendar za zgodnje upodobitve ptičev (in drugih živali)³³ iz 4., 5. in 6. stoletja na kapitelih, mozaikih in sarkofagih ne moremo reči, da so zrasli iz zapisanih teoloških del,³⁴ čeprav so s samim obstojem vplivali na kasnejše upodobitve.³⁵ Na ustvarjanje na zahodu so poleg teh fantazijskih upodobitev vplivali tudi vzorci na tkaninah (plaščih, preprogah), ki so jih v zgodnjem krščanskem obdobju pogosto prinašali iz vzhoda in jih uporabljali v cerkvah pri obredju. Zelo naturalistični prizori brez simbolične vrednosti kažejo na to, da so do nekako 6. stoletja združevali veselje do dekoriranja in poznavanje prisodob,³⁶ temeljijo pa na bizantinski

²⁹ Zimmermann, *Eine mittelalterliche Emailscheibenfibel*, pp. 25-28.

³⁰ Boetijev diptih iz leta 487, Lotarjev križ z rimsko kamejo iz sardoniksa s portretom Avgusta okrog leta 1000, Anastazijev diptih okrog leta 517 itd. Za podrobnejšo ikonografijo orla glej: Karl Künstle: *Ikonographie der christlichen Kunst*, I, Freiburg am Breisgau 1928, pp. 609-612; Liselotte Wehrhahn-Stauch, Adler, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, I, Freiburg am Breisgau 1968, pp. 69-76; Gertrud Schiller: *Ikonographie der christlichen Kunst*, III, Gütersloh 1980, p. 120, repr. 394-397, 399, 464, 592; Diether Kramer, *Imago Aquilae: Bemerkungen zu einer Emailscheibenfibel aus Krungl, Da Schau Her*, 4, Lienzen 1983, pp. 11-14; Margaret Klein-Pfeuffer: *Merowingerzeitliche Fibeln und Anhänger aus Pressblech*, Marburg 1993 (od tod citirano Klein-Pfeuffer: *Merowingerzeitliche Fibeln*), pp. 146-151.

³¹ Rudolf Wittkower, *Eagle and serpent*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, II, 1938/39, London 1970 (od tod citirano Wittkower, *Eagle*), p. 310, repr. 51e.

³² Wittkower, *Eagle*, p. 312.

³³ Wittkower, *Eagle*, p. 317.

³⁴ Renate Pillinger, *Zur Interpretation der Symbolik des Bodenmosaiks vom Teurnia, Carinthia I*, 179, 1989 (od tod citirano Pillinger, *Zur Interpretation*), p. 93.

³⁵ Mozaiki iz Teurnie, škofovska katedra iz Ogleja.

³⁶ Pillinger, *Zur interpretation*, pp. 90, 91.

temi o rajskem vrtu, ki je s svojim vplivom zaznamovala čas do konca 11. stoletja.³⁷

Okrog leta 500 so Goti prevzeli oblast v Italiji, Španiji in velikem delu južne Francije. Ker so bili povsod v manjšini, so materialni simboli igrali vlogo vzdrževanja moči; predvsem so bile pomembne orlovske fibule, razširjene od Romunije do Španije. Te gotske fibule so sestavljene iz krožnega trupa, ki so mu dodani glava, krila in rep in so potratno okrašena z dragim kamenjem in emajlom. Največ so jih našli v grobovih aristokratskih žensk.³⁸ Omenjeni motiv so Goti prevzeli od Hunov, le da je pri njih orel predstavljen samo z glavo in kljunom ali preprosto samo s stiliziranim perjem. Na tako kričečo in pisano dekoracijo vplivajo plenitve Perzije in Sirije in uvoz predmetov iz Kitajske. Veselje do polihromacije, ki zaznamuje tudi najvišje sloje germanske družbe, se nadaljuje v karolinško umetnost. Drug velik vpliv na gotske orlovske fibule pa je motiv rimskega cesarskega orla močno razprostrtih kril, ki uteleša pojem kraljevskega dostojanstva.³⁹

V tem času se začnejo zahodno od Rena prebujati Franki. Za njihov vzpon in uspeh je odločilnega pomena, da so hitro sprejeli kulturne spodbude iz Rima: govorili so en latinski dialekt, sprejeli katoliško vero in zasnovali svoje pravo na rimskem.⁴⁰ Poznorimske delavnice v Porenju delujejo dalje, seveda pod vedno večjo kontrolo Frankov, ki združujejo germansko nagnjenje k abstraktnosti in prefinjeno tehniko v delavnicah rimskega cesarstva. Odločilni vzori so tudi gotski, zlasti njihovo nagnjenje k dekoraciji.⁴¹

Iz merovinškega časa je ohranjena cela vrsta okroglih ploščatih fibul s podobo orla iz tanke bronaste pločevine, prevlečene čez železno podlago (risbe 13-18). Podobo orla srečamo že v germanski umetnosti. Zlasti za živalski stil II je tipična orlovska glava, ki je imela nedvomno močan magičen pomen, zato ni čudno, da je bil ta motiv priljubljen tudi v sklopu krščanskih simbolov.⁴² Na merovinških ploščatih fibulah se pojavljajo orli nerazširjenih kril, z nazaj obrnjeno glavo in močnim kljunom. Predloge za te podobe so ostrogotski novci za 40 enot (risba 12)⁴³ - način, ki ga srečamo tudi kasneje pri tako imenovanih denarnih zaponkah.⁴⁴ Na novcih gre še za zelo realistično upo-

³⁷ Mozaiki v cerkvi sv. Evfemije v Gradežu iz 4. stoletja, mozaiki v Santa Constanza v Rimu iz 4. stoletja, plošče iz Pavie in Brescie, motiv vodnjak življenja v Evangeliju iz St. Medarda iz začetka 9. stoletja ali v *Godeskalkovem evangeliarju* iz leta 781, Pariz.

³⁸ Kevin Greene, *Gothic material culture, Archeology as long-term history*, Cambridge 1987 (od tod citirano Greene, *Gothic material culture*), pp. 117, 120.

³⁹ Greene, *Gothic material culture*, pp. 121, 123.

⁴⁰ Peter Lasco, *Franačko kraljestvo od Merovinga do Pipina, Rani srednji vek: Uobličevanje evropske kulture*, Beograd 1976 (od tod citirano Lasco, *Franačko kraljestvo*), p. 198.

⁴¹ Lasco, *Franačko kraljestvo*, pp. 212, 213.

⁴² Klein-Pfeuffer: *Merowingerzeitliche Fibeln*, pp. 145, 146.

⁴³ Klein-Pfeuffer: *Merowingerzeitliche Fibeln*, p. 147, repr. 42, p. 152, repr. 44, p. 162, repr. 48.

⁴⁴ Šribar, *Stare: Karantansko-ketlaški kulturni krog*, tabela P 6; *Das Reich der Salier*, p. 112, repr. 1A 11.

Risba 13: Podoba orla na zaponki iz Berghausna, 7. stoletje, Speyer, Historisches Museum

Risba 14: Podoba orla na zaponki iz Deidesheima, 7. stoletje, Speyer, Historisches Museum

Risba 15: Podoba orla na zaponki iz Berghausna, 7. stoletje, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum

Risba 16: Podoba orla na zaponki iz Darmsheima, 7. stoletje, Stuttgart, Württembergisches Landesmuseum

dobitev, kar se nato na zaponkah shematizira in realizira z bolj tekočo linijo, ki se omejuje na obrise. Način upodobitve perja in repa se tu spremeni v geometrične oblike. Pomembne so tekoče, jasne konture brez ostrih zalomov in prekinitvev. Nekateri orli imajo okrog vratu bulo kot simbol Kristusove zmage. Drugi so upodobljeni s križi ali s črkama alfa in omega, ki prisposobljata Boga Očeta in Kristusa hkrati in se nanašata na Janezovo Razodetje: "Jaz sem Alfa in Omega, govori Gospod Bog, ki je, ki je bil in ki pride, vladar veselja." (Razodetje 1,8) Orli, upodobljeni s svastiko, so povezani s pogansko miselnostjo. Nekateri imajo zraven še manjše ptiče in to se nanaša na 5. Mojzesovo knjigo 32,11. To naj bi bil Kristus, ki s svojim vstajenjem in vnebohodom rešuje duše.⁴⁵ Na fibuli iz Wormsa⁴⁶ ima orel čisto človeško fiziognomijo z

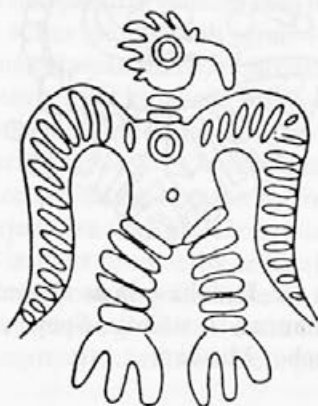
⁴⁵ Klein-Pfeuffer: *Merowingerzeitliche Fibeln*, pp. 151, 153.

⁴⁶ Klein-Pfeuffer: *Merowingerzeitliche Fibeln*, p. 162, repr. 48, 1.

bulo okrog vratu: to je Kristus-orel. Frontalna upodobitev orla z na stran obrnjeno glavo pa je zelo priljubljena tudi v pomerovinškem času.⁴⁷

Risba 17: Podoba orla na zaponki iz Lautenhofna, 7. stoletje, Regensburg, Museum

Risba 18: Podoba orla na zaponki iz Wormsa, 7. stoletje, Worms, Museum

Risba 19: Zaponka iz Kranja, 9. stoletje, Kranj, Gorenjski muzej

Kranjska zaponka iz 9. stoletja⁴⁸ (risba 19) je po tehniki podobna merovinškim: železno jedro je prevlečeno z bronasto pločevino, na kateri je iztolčena podoba orla, ki pa je spet bolj realistična. Krila in noge ima močno razširjene, trup in glavo pa obrnjeno v svojo levo. Najbrž ima tudi še isti pomen.

Zaponke iz druge polovice 10. do začetka 11. stoletja (to so zaponke iz Kranja, Ptuja, Starega trga pri Slovenjem Gradcu, z Žal pri Zasipu, iz Judendorfa, Krunгла, Burg Oberwangna, "Hasenburga", Mainza in Trierja in so podrobneje opisane že zgoraj) pa so skrajno shematizirana varianta podobe orla, ki je določena samo z obrisno linijo: frontalna upodobitev, razširjena krila, zasuk glave na desno ali levo in razcepljen rep, ki pa je osnova, iz katere se v naslednjih stoletjih razvije način oblikovanja orla. Tudi pomen podobe orla se tu spremeni. Hohenštaufovci so v poznem 12. stoletju

⁴⁷ Klein-Pfeuffer: *Merowingerzeitliche Fibeln*, p. 161.

⁴⁸ *Pismo brez pisave*, p. 89, repr. 106.

povzdignili orla v državni simbol in podredili leva v svojem hišnem grbu. Na številnih štaufovskih gradovih po Nemčiji, južni Italiji in Siciliji naznanja kamniti orel moč in slavo njihovih kraljevskih graditeljev. Ko se je v 12. stoletju zrahljal odnos med kraljem, fevdalnimi gospodi in državnimi uradniki, so si le-ti uvedli grbe s kraljevim orlom, prav tako pa si začnejo v grbe postavljati orle tudi mesta, npr. mesto Rottweil.⁴⁹ Kot kažejo naše zaponke s podobo orla, se je to zgodilo že v 11. stoletju, saj to so podobe heraldičnega orla, ki so jih našli bolj na obrobju cesarstva in so jih nosile žene fevdalcev.

Nadaljnji razvoj orlovske zaponke nam kaže zaponka iz Mainza iz prve četrtnine 11. stoletja (risba 21).⁵⁰ Tu se osrednji medaljon predre in ostane le podoba orla razširjenih kril in nog, ozkega trupa in velikega pahljačastega repa. Površina je okrašena z vrezi, krila in rep pa tudi z emajlom, ki ni več ohranjen. Na levo zasukana glava, ki štrli v ozek okvir, je zaznamovana s kljunom in velikim očesom. Na ozkem robu je prepoznaven diagonalni križ s trikotnimi celicami, zapolnjenimi z rdečim in zelenim emajlom. Med križevimi "ramami" so reliefi živali. Premer se poveča na 4,5 cm. Taka podoba orla nakazuje nadaljnji razvoj te sheme čez celoten srednji vek.

Risba 20: Zaponka iz zaklada kraljice Agnes iz Mainza, 2. tretjina 11. stoletja, Mainz, Landesmuseum

Risba 21: Zaponka iz Mainza, 1. četrtnina 11. stoletja, Mainz, Landesmuseum

⁴⁹ Kurt Degen, Der Mainzer Adlerfürspan im Darmstadter Landesmuseum, *Mainzer Zeitschrift*, 52, 1957 (od tod citirano Degen, Der Mainzer Adlerfürspan), pp. 39-41.

⁵⁰ *Das Reich der Salier*, p. 127.

To dokazujeta že dve zaponki iz zakladnice kraljice Agnes iz Mainza, ki ju postavljajo v drugo tretjino 11. stoletja (risba 20).⁵¹ Premer se poveča (9,3 x 9,7 in 7,0 x 7,3 cm), materiali so bogatejši (zlato, safir, celični emajl, biserna žica, slonova kost, *niello*), orel se še bolj loči od podlage in popolnoma prevlada nad robom, ki se tu predre. Postavljen je frontalno, glavo z velikim očesom ima rahlo nagnjeno in obrnjeno na svojo desno, razširjena krila so okrašena z raznobarnim emajlom, ki nakazuje peresa, kremplje ima močno vsaksebi, repna peresa pa širi kot pav. Na glavi ima pavjo krono iz treh safirjev, skoraj krožno ga obdaja pavja kočija iz biserne žice, okrašena z emajliranimi cvetovi, ki raste iz emajliranih repnih peres. Nad glavo se mu pne lok iz biserne žice, ki povezuje konca kočije in ga lahko razumemo kot namig na nimb. Na drugi zaponki ima orel glavo obrnjeno na svojo levo, krona je iz treh biserov, krožna pavja kočija pa iz zlate pločevine, obdana z valovnim pasom in okrašena z rombastimi dragulji in krogci iz biserne žice. Najbrž je bila narejena kot nasprotje večje zaponke, ki jo je nosil cesar, manjšo pa cesarica; ptiča na obeh zaponkah sta se gledala.

Kontinuiteta traja še v 13. stoletje, o čemer priča zlata zaponka, ki so jo prav tako našli v Mainzu in kjer je najbrž tudi nastala (sl. 2).⁵² Tu pa gre že za popolnoma samostojno upodobitev orla brez roba. Sprednja stran izžareva v bogastvu pisanih kamnov, steklene paste, mnogovrstnem graviranju in perlستم žičnatem obšivu. Ukrivljene konture k letu odprtih kril obrobajo čokat, okrogel trup. V naglem okretu je glava heraldično iztegnjena levo v višino. Noge se s kremplji oklepajo dvojnega vitičja, ki zgoraj spaja obe konici kril, spodaj pa peresa repa, razširjenega v obliko palmete. Močne izbokline na plastičnem trupu in zgornjih delih kril nakazujejo peresa in skupaj s senčnimi vdolbinami ustvarjajo vtis utripajoče površine. Letalna peresa so sekundarno naznačena v tehniki graviranja. Iz tega časa je tudi orlovska zaponka iz essenske samostanske zakladnice, pripeta na otosko Zlato madono (sl. 3),⁵³ ki jo z zaponko iz Mainza povezuje podobno oblikovanje vitičevja. Tu ima orel glavo iztegnjeno naravnost naprej, širok, čokat trup je na gosto posut z izboklinami, na zgornjih delih kril ima kratka peresa, dolga letalna peresa in lep pahljačast rep pa so nakazani z vrezi. S tema dvema orloma se zanimivo ujema orel, upodobljen na pečatu meščana iz Friedberga⁵⁴ (sl. 1), le da tu ni vitičevja, glavo ima obrnjeno na desno, zelo pa ima poudarjena zgornja dela kril, ki sta zaokrožena kot voluta.

Kljub pomanjkanju najdb v nekaterih stoletjih lahko od 7. stoletja naprej, ko se začne uporaba ene večje okrogle zaponke, dobro zasledujemo razvoj in osamosvajanje upodobitve orla na okroglih zaponkah. Veliko večino obravnavanih zaponk so našli v Mainzu, tako da Mainz res lahko štejemo za veliko središče, iz katerega so se nato širile ideje na vse strani.

⁵¹ *Das Reich der Salier*, pp. 262-267.

⁵² Degen, *Der Mainzer Adlerfürspan*, pp. 39-41.

⁵³ *ibid.*

⁵⁴ *ibid.*

S spreminjanjem oblike orla pa se spreminja tudi njegova simbolika. Orel na merovinških ploščatih fibulah pomeni resničen naslon na Biblijo in patristična besedila: simbolizira Kristusa, ki s svojim vstajenjem in vnebohodom daje verniku možnost posmrtnega življenja pri Bogu, hkrati pa tudi vernika samega, ki se kot orel dviga proti nebu. Ko se podoba v drugi polovici 10. stoletja shematizira in postane heraldična, tega ne moremo več zagotovo trditi. Prav orlovske zaponke iz Kranja, Ptuja, Slovenjega Gradca in druge iz te skupine začnejo poudarjati značaj nosilca - so njegov simbol moči glede na položaj v družbi. Mogoče to lahko povezujemo s tem, da v drugi polovici 10. stoletja začne kralj razdeljevati ogromne komplekse zemlje (tudi slovenske) svojim zvestim frankovskim in kasneje nemškimi fevdalcem svetnega in cerkvenega stanu, ki so si prisvojili simbol orla kot predstavniki kralja na bolj oddaljenih območjih. Prav te orlovske zaponke vračajo podobi orla spet stari pomen simbola moči in nadrejenega položaja, le da so tokrat pojmovane veliko bolj osebno.

Orlovske zaponke iz Kranja, Ptuja, Slovenjega Gradca in Žal pri Zasipu so zelo pomemben del evropske zlatarske proizvodnje in s tem dobro kažejo na vključitev slovenskega prostora v zahodnoevropski prostor.

VIER ADLERFIBELN AUS DEM HOCHMITTELALTER

Gegenstand der Abhandlung sind vier Adlerfibeln aus dem Hochmittelalter, die als Grabbeigaben im Gebiet Sloweniens gefunden wurden, und zwar in Kranj, Ptuj, Slovenj Gradec und Žale bei Zasip. Dabei handelt es sich um runde gegossene Bronzefibeln mit eingesetztem Email, die wegen der Technologie selbst sowie wegen des Adlermotivs zusammen mit Fibeln aus Judendorf, Krungl, Burg Oberwangen, "Hasenburg", Mainz und Trier der Gruppe der Adlerfibeln zugeordnet werden können, ihr Entstehungsort kann jedoch aus Mangel an archäologischen Funden und Quellen nicht bestimmt werden. Dennoch kann man sich ein Bild davon machen, welche Bedeutung diese Adlerfibeln für jene Zeit hatten, wenn man die Herstellung der Fibeln im Zentrum des Ottonischen Kaiserreichs allgemein in Betracht zieht. Sie zeigt nämlich Unterschiede und Verbindungen zwischen den einzelnen Teilen des Reiches. Im Norden und Nordwesten wurde Silberschmuck mit abstrakter Ornamentik (eine große Fibel, Ringe und Halsband) getragen, im Süden und Südosten dagegen Bronzeschmuck (halbmondförmige Ohringe, Schläfenringe, seltener Fibeln), dessen eminentesten Teil gerade die Fibeln darstellen, die alle ein christliches Symbol zeigen (Kreuz, Lebensbrunnen, Agnus Dei, Lebensbaum, Daniel in der Löwengrube, Adler). Fibeln, die charakteristisch für nördliche Gegenden sind, kommen auch in südlichen Regionen und umgekehrt vor. Diese Feststellungen lassen sich auch auf die Fibelgruppe mit Adlerfigur übertragen, von denen sechs in einem von den Slawen besiedelten Gebiet aufgefunden wurden, zwei in der Umgebung von Bern in der Schweiz, zwei hingegen im Ruhrgebiet (Mainz, Trier). Sie wurden in Orten entdeckt, die bedeutende Zentren waren, und weisen deswegen darauf hin, daß sie von Frauen adliger Herkunft getragen wurden. Die Verbreitung dieser, aber auch anderer Fibeln, zeugt davon, daß diese Fibeln keine Besonderheit, kein besonderes Kennzeichen der Kottlacher Kultur darstellen, sondern Ausdruck eines allgemeineren Geschmacks sind. Sie wurden in den Werkstätten in Mainz und südlich davon hergestellt, denn die Mainzer Werkstätten konnten nicht das ganze Kaiserreich

damit beliefern; folglich befanden sich etliche Werkstätten auch im Gebiet der Köttlacher Kultur.

Gegossene emaillierte runde Bronzefibeln waren in der zweiten Hälfte des 10. und am Anfang des 11. Jahrhunderts in Mode (in einer Zeit, in die auch die behandelten Fibeln datiert werden). Sie wurden massenweise hergestellt und in dem ganzen Kaiserreich verkauft, und zwar mit Hilfe von Musterbüchern, die nicht nur den Goldschmieden als Vorlage dienten, sondern auch breitere Verwendung fanden, wovon die kleinen Steinfiguren für das Tabula-Spiel und andere Spiele zeugen.

Die Darstellung der Adler auf hochmittelalterlichen Fibeln nimmt in ikonographischer und formaler Hinsicht ihren Ausgang in der römischen Kunst. Hier war der Adler das Symbol der Kraft und des Sieges des Jupiter und damit des Kaisers selbst. Auch auf gotischen Adlerfibeln symbolisiert der Adler die Macht. Das Christentum verband den Adler mit Christus. In einer solchen Verbindung begegnen wir der Adlerfigur auf merowingischen runden flachen Fibeln, wo es sich um betont realistische Darstellungen handelt. Hier gesellen sich dem Adler noch andere Symbole hinzu, die Christi Auferstehung, Himmelfahrt oder Sieg darstellen. Adlerfibeln aus der zweiten Hälfte des 10. und vom Anfang des 11. Jahrhunderts, zu denen auch unsere Fibeln aus Kranj, Ptuj, Slovenj Gradec und Žale bei Zasip gehören, weisen eine äußerst schematisierte Adlerfigur auf und auch die Bedeutung der Adlerfigur hat sich bereits verändert. Jetzt gewinnt der Charakter des Trägers an Bedeutung - sie wird zum Symbol seiner Macht, seiner Stellung in der Gesellschaft. Diese Fibeln stellen auch die Grundlage dar für die Gestaltungsart des Adlers in den folgenden Jahrhunderten. Das beweisen bereits zwei Fibeln aus dem Schatz der Königin Agnes aus Mainz aus dem zweiten Drittel des 11. Jahrhunderts und die Fibeln aus dem 13. Jahrhundert (die Fibel aus Mainz, die Fibel der Goldenen Madonna...), wo es sich bereits um eine ganz selbständige Darstellung des Adlers (ohne Unterlage) handelt.

Die Adlerfibeln aus Kranj, Ptuj, Slovenj Gradec und Žale bei Zasip stellen einen bedeutenden Teil der europäischen Goldschmiedekunst dar und weisen damit deutlich auf die Verbindungen des slowenischen Raumes mit dem westeuropäischen hin.